

MIGRATIE EN IDENTITEIT

Ter inleiding

186

Bijna de geheele bevolking van Europa heeft vaste woonplaatsen', schreef Pieter Roelf Bos goedkeurend in zijn *Beknopt Leerboek der Aardrijkskunde* (1880). Hij was de man van de Bosatlas maar als leraar aardrijkskunde aan de HBS in Groningen ook auteur van schoolboeken. Met deze vaste woonplaatsen 'gaan gepaard een rustig uitoefenen van landbouw, veeteelt, handel, nijverheid en mijnwezen, en eene geregelde en vruchtbare uitoefening van kunsten en wetenschappen. Europa is dan ook een ontwikkeld werelddeel, dat de beschaving ook in andere werelddeelen zoekt aan te kweeken'.¹

Voor Bos en zijn tijdgenoten was het onbetwistbaar: de overgang van een cultuur van nomadische jagers-verzamelaars naar een sedentaire cultuur – in de twintigste eeuw ging men spreken van de neolitische revolutie – was vooruitgang, een stap omhoog op de beschavingsladder. Volkeren zonder vaste woonplaats hoorden in het moderne Europa niet thuis – niet in 1880, niet een halve eeuw later. Zigeuners waren een 'uniek verschijnsel' in 'het gecultiveerde Avondland', schreef de *Schager Courant* in 1934. Daarom werden ze met argwaan bekeken, zoals ook landlopers en zwervers wantrouwen inboezemden. Mensen en groepen zonder permanente verblijfplaats – relictten als het ware uit het premoderne Europa – zouden zich te gemakkelijk onttrekken aan het gezag van de autoriteiten en aan sociale controle door de lokale gemeenschap, aan natievorming en nationale standaarden. Sedentarisatie was een stap in het beschavingsoffensief, maakte beheersing en controlering mogelijk. Overheden hebben geprobeerd allerlei zwerende groepen te verankeren op vaste plekken; dat daarmee ook hun identiteit of zelfbeeld werd ondermijnd was geen beletsel. 'Aan pogingen de zigeuners tot gezeten burgers te maken en eerlijke beroepen te doen uitoefenen', vervolgde de *Schager Courant*, 'heeft het den laatste tijd niet ontbroken'. Zigeuners zijn nergens thuis, 'de autoriteiten beschouwen het als een last en bevrijden zich zoo snel mogelijk van hen'.²

1 P.R. Bos, *Beknopt leerboek der aardrijkskunde*; vierde, omgewerkte druk (Groningen: J.B. Wolters, 1880), 17.

2 'De Nomaden van Europa. Paria's van den landweg', *Schager Courant*, 12 november 1934

De ‘nomaden van Europa’ vormden een ‘geheimzinnig volk’, dat tot de verbeelding sprak, maar ook onbehagen opwekte en onder discriminatie leed. Kortom, een dankbaar onderwerp in de streekliteratuur, zoals Marguérite Corporaal en Tom Sintobin duidelijk maken in hun tweeluik over de beeldvorming van de Roma in Ierse en Nederlandse streekromans.

Eveneens ‘hybride figuren’, maar w l betrouwbaar, waren de Indi gangers waarover Caroline Drieënhuizen in dit nummer schrijft. De materiële verzamelingen van deze ‘cirkelmigranten’, die afwisselend in Nederland (en Europa) en koloniaal Indonesië (en Azië) leefden, getuigden van hun bestaan tussen meerdere culturen. Ze toonden hun collecties – houtsnijwerk, krissen, sarongs – graag aan een select publiek en representeerden zo hun bijzondere identiteit.

De bijdragen van Drieënhuizen en Corporaal & Sintobin zijn op uitnodiging van de redactie in 2019 geschreven. De oorsprong van dit themanummer ligt echter eerder, in het jaarcongres ‘Migratie en Identiteit’ dat de Werkgroep De Moderne Tijd op 14 december 2018 organiseerde in de Doelenzaal van de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Op deze studiedag stond, aldus de uitnodiging, ‘de culturele dimensie en de relatie tussen migratie en identiteitsvorming (circa 1780-1940) centraal’. Anders dan nomadisme – een permanent zwervend bestaan, al dan niet langs vaste routes – is migratie een intrinsiek onderdeel van het moderne Europa: een in principe eenmalige reis van een oude naar een nieuwe vaste woonplaats. Er zijn schattingen dat tussen 1820 en 1930 zestig miljoen landverhuizers uit Europa vertrokken, op zoek naar een beter of vrijer bestaan. Daarnaast was er binnen Europa een enorme arbeidsmigratie en een nog omvangrijkere migratie van platteland naar stad. Regio’s hadden in een tijd waarin nog geen sprake was van een diensteneconomie maar een gelimiteerd aantal ‘levensonderhoudsposities’. Dat aantal fluctueerde bovendien als gevolg van bijvoorbeeld technologische innovaties (landbouwmachines die landarbeiders vervingen), veranderende externe relaties (zoals de import van goedkoop Amerikaans graan) of ecologische veranderingen (uitputting van de bodem bijvoorbeeld). Ook bij aanhoudende bevolkingsgroei was vertrek onvermijdelijk, om een Malthusiaans drama (honger en sterfte door overbevolking) te voorkomen. Onvrijheid – feodale verhoudingen, religieuze intolerantie – kon eveneens een rol spelen.

Acht sprekers verzorgden op 14 december een lezing. Jan Lucassen presenteerde een overzicht van immigratie en integratie(beleid) in Nederland, mede gebaseerd op zijn samen met zijn broer Leo geschreven standaardwerk *Vijf eeuwen migratie*.³ Anne Winter gaf een overzicht van het onderzoek hiernaar in België,

(Regionaal Archief Alkmaar, via Delpher).

3 Leo Lucassen en Jan Lucassen, *Vijf eeuwen migratie. Een verhaal van winnaars en verliezers* (Amsterdam: Atlas Contact, 2018); oorspronkelijk: *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijfhonderd jaar migratie* (Amsterdam: Bert Bakker, 2011). Zie ook: vijfeeuwenmigratie.nl.

waarbij zij zich toespitste op de spanning tussen nationaal en lokaal beleid, in het bijzonder in Antwerpen. Wie zorgt en betaalt voor de opvang van landlopers en binnen- en buitenlandse migranten?⁴

Marie-Charlotte Le Bailly toonde een aantal van de ongeveer 650 ansichtkaarten die het Red Star Museum in Antwerpen bezit. Ze werden tussen 1900 en 1930 door Belgische landverhuizers vanuit de Verenigde Staten en Canada naar hun achtergebleven familie gestuurd. De briefkaarten getuigen van heimwee en soms falen, maar ook van succes: de landverhuizers werden Amerikanen of Canadezen, hun identiteit een amalgaam van de oude en nieuwe wereld. Haar verhaal is een voorbeeld hoe onderzoekers egodocumenten – niet alleen kaarten, maar ook brieven, dagboeken, autobiografieën, gedichten en verhalen – kunnen benutten om veranderende identiteiten van migranten te analyseren. Egodocumenten verwoorden, zo schrijven de redacteurs in de bundel *Writing across worlds*, ‘what it is like to *be* a migrant; and be, or not be, part of a community, a nation, a society – cut off from history, and from a sense of place’. Ze tonen ‘nostalgia, anomie, exile, rootlessness, restlessness’.⁵

Niet alleen Antwerpen heeft een landverhuizersmuseum, maar ook de havensteden Hamburg en Bremen beschikken over zo’n instituut. Wim Pijbes, in zijn functie als directeur van de stichting Droom en Daad, besprak zijn plannen om ook in Rotterdam – om precies te zijn: in de havenloods Fenix op Katendrecht – een dergelijk museum te openen. De stichting is een initiatief van de familie Van der Vorm, die rijk is geworden door de verkoop van de Holland Amerika Lijn, de rederij die ooit landverhuizers van Rotterdam naar New York bracht.

Angela Boone presenteerde lopend onderzoek naar de ontvangst van Duitse vluchtelingen in Nederland en het regeringsbeleid voor de Tweede Wereldoorlog. Schrijnend was haar verhaal over de periode 1945-51 toen de Nederlandse overheid met harde hand Duitse Joden het land uitzette – voor haar waren zij primair Duitsers en dus niet welkom.

Tot slot waren er drie lezingen over individuele migranten. Vincent van Zuijlen vertelde over twee Duitse families die zich na een tussenstop in Amsterdam vestigden in Leiden. Daar bestierden ze aan het einde van de achttiende eeuw het chique Heerenlogement, dat een ontmoetingspunt werd voor de Leidse elite. Anna Rademakers sprak over de Belgische schilder J.J. Eeckhout die in moeilijke tijden – België had zich net losgemaakt van Nederland – in Den Haag verbleef en het daar wonderwel wist te redden. Gertjan Broek ten slotte portretteerde – in een lezing die mooi aansloot bij die van Angela Boone – het leven van om tragische

4 Zie onder meer: Anne Winter, *Migrants and urban change. Newcomers to Antwerp, 1760-1860* (Londen: Pickering & Chatto, 2009).

5 Russell King, John Connell en Paul White, red., *Writing across worlds. Literature and migration* (Londen: Routledge, 1995), ix-x.

redenen bekend geworden Duitse vluchtelingen in Amsterdam: emigranten rond het Achterhuis van Anne Frank.

Niet alle sprekers waren bereid of in staat om hun lezing om te zetten in een tijdschriftartikel. De lezingen van Rademakers en Broek zijn, in een aanzienlijk omgewerkte vorm, wel opgenomen. Zij getuigen van een geslaagde studiedag.

Ben de Pater